

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

EBÛ HANİFE'NİN HAYATI, MALİ VE İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Dr. Celâl Yeniçeri

A — EBÛ HANİFE'NİN HAYATI VE İLMÎ FAALİYETLERİ

Ebû Hanîfe Nûman ibn Sâbit İbn Zevta 80 H/699 M. senesinde *Kûfe*'de doğdu ve 150 H/767 M. yılında *Bağdat*'da vefat etti. Hayatının 52 senesini *Emevîler*, 18 senesini de *Abbasîler* devrinde geçirmiş olan Ebû Hanîfe'nin hangi millettен olduğu ihtilâflıdır. *Fars, Türk, Afganlı, Hintli, Babilli* veya *Arap* olduğunu söyleyenler vardır. Bu görüşlerden en zayıf olanı Arap olmasıdır ki Muhammed Ebû Zehra bile onu Arap olarak göstermemektedir¹. İslâm Ansiklopedisinde; «ümme içinde tamamiyle erimiş olan Nûman ve ailesinin, Fars, Türk yahut başka bir kavme intisabı açık değilse de Arap olmadığı, fakat Araplar arasında doğup büyüdüğü muhakkaktır» deniliyor².

Hayatı daha ziyade, *Kûfe, Bağdat* ve *Hicaz*'da geçmiş olan³ Ebû Hanîfe 16 yaşında iken 96 H/714 M. tarihinde babası ile *Mekke*'ye gittiğinde orada kaldığı sürece hadis derslerine devamı ihmal etmemiştir⁴. Ebû Hanîfe çok daha sonraki bir tarihte *Mekke*'de sürekli olarak 6 sene kadar kalmıştır. Bundan başka hac mevsimlerinde biz onun *Hicaz*'a gidip oradaki, hadis ve

- 1 M. Ebû Zehra, Ebû Hanife, (terc. Osman Keskiöglu), s. 15-16; Muhammed Hamidullah, İmam-ı Âzam ve Eseri, (terc. Kemal Kuşçu), s. 25
- 2 İ.A., «Ebû Hanife» maddesi
- 3 M. Hamidullah, s. 26
- 4 İ.A., «Ebû Hanife» maddesi

fıkıh âlimleriyle buluşup tartışmalar yaptığını, görüş alış-verişinde bulunduğunu görmekteyiz ki bunlardan *İmam Mâlik*, *Evza'i*, *Atâ b. Ebî Rebah*, *İkrime* ve *Nâfi*'nin isimlerini verebiliriz. Bu tartışma ve görüşmeleriyle o, *Hicaz mektebini* yakından tanımış oluyordu. *İkrime*, *Abdullah b. Abbas* (R.)'in, *Nâfi*'de *H z. Ömer*'in oğlu büyük fakih *Abdullah* (R.)'in kölesiydi. Fıkıh sahasında ileri mertebeye erişmiş olan bu iki insan efendilerinin ilmine tam mânasiyle vâkıf idiler⁵. *Ebû Hanîfe* böylece bilhassa *Nâfi*' kanalıyla *H z. Ömer*'i yakından tanımış oluyordu. Talebelerinden *Ebû Yûsuf*'un *el-Harâc* adlı eserinde Halife *Ömer*'in icraatlarından sık sık bahsedilmesi bunu ispatlamaktadır. Onun sık sık *Hicaz* âlimleriyle buluşmasında, onlardan ilim almasının yanı sıra hakkındaki yanlış kanaatları bertaraf etmesi gibi bir maksadı da bulunuyordu⁶.

Ebû Hanîfe, *H z. Ali* (R) soyundan gelen *İmam Zeyd*, *Muhammed Bâkır*, *Câfer es-Sâdık* ve *Abdullah b. Hasan* gibi fakihlerle de çok dostâne ve samimî ilişkiler içerisindeydi ve *Hicaz* âlimlerinden istifâde ettiği gibi bunlardan da faydalanmayı ve kendisinden de faydalandırmayı hiç ihmal etmemiştir⁷.

Hiç şüphesiz ki *Ebû Hanîfe*'nin en başta gelen hocası ve ona en fazla yön ve şekil veren Irak fıkıh mektebinin en önde gelen hocası *Hammâd b. Ebî Süleyman* olmuştur. *Ebû Hanîfe*, *Hammâd* (ö. 120 H'in vefâtına kadar onun derslerine devam etmişti ki bu tarihte kendisi de 40 yaşında bulunuyordu. Bundan sonra ise adı geçen mektebin başında *Ebû Hanîfe*'yi görürüz⁸.

Kûfe mektebini ashabın şöhretli fakihlerinden olan ve *Ebû Hanîfe*'nin de hocaları silsilesinin başında yer alan *Abdullah b. Mes'ûd* (R) kurmuştu ve o burada diğer vazifeleri yanında dersler veriyordu⁹. O ise buraya adî ve malî işlerle görevli olarak *H z. Ömer* tarafından gönderilmişti¹⁰. Dolayısıyla bu mektebin temeli *Ömer* zamanında atılmış oluyordu. Hiç şüphesiz ki *Kûfe fıkıh mektebi*, hilâfet merkezini buraya taşıyan *H z. Ali* (R.) ile şerefleince bütün bütüne güçlendi. Böylece *Ebû*

5 Bak. M. Ebû Zehra, s. 86, 96

6 İ.A., «Ebû Hanîfe» maddesi

7 Bak. M. Ebû Zehra, s. 72, 87-93; M. Hamidullah, s. 17, 20

8 M. Hamidullah, s. 15, 29; M. Ebû Zehra, s. 30-31, 85; İ.A., «Ebû Hanîfe»

H a n î f e , bu mümtaz şahsiyetin ilmini mahallinde elde etme fırsatını bulmuştu. Hz. A l i icraat ve fetvalarıyla burada ilmî çevrelere rehber olmuştu¹¹.

Çok genç yaşta da olsa bazı ashap ile görüşüp tâbiîn içerisinde yer alan E b û H a n î f e¹² hocası *Hamîd*'in makamına geçtikten sonra sayıları binlerce olduğu söylenen fakih yetiştirdi ki bunlardan 40 kadarı müctehitlik derecesine erişmişlerdi¹³.

E b û H a n î f e 'nin tedaris ve hüküm elde etme usûlüne gelince onun yukarıda da temas edildiği gibi normal ders alan talebelerinden ayrı müctehit derecesinde talebeleri vardı. Hükümü sorulan bir mesele, başlarında E b û H a n î f e olduğu halde, bu müctehit derecesindeki talebeler arasında müzâkere ve münâkaşa edilirdi. E b û H a n î f e ise görüşünü dâima en sonunda söylerdi. O bu türlü müzâkere-münâkaşa usûlü ile hüküm çıkarma yolunu benimsiyerek ferdî içtihat ve şahsî rey yerine kendi mezhebini meşverete dayandırmıştı. Uzun tartışmalardan sonra varılan kararlar ise *Ebû Yûsuf* tarafından kaleme alınırdı. Ayrıca 4 kişilik bir heyet vardı ki bunlar ortaya çıkarılan hükümleri ezberlemekle vazifelidiler¹⁴.

E b û H a n î f e 'nin ilmî meclislerinde varılan hükümlerin yazılmasına rağmen, akaid hâriç, kendisi bizzat fıkıh sahasında bir eser yazmamış, onun görüşleri talebeleri *Ebû Yûsuf* ve *İmam Muhammed* tarafından kaleme alınmıştır¹⁵.

İlmî çalışmalarının yanı sıra E b û H a n î f e hayatı boyunca ticaretle de uğraşmış zengin olmuştur. Gençliğinde o, bu işle bizzat meşgul olmuş, çarşı-pazarda ticaret yapmış, daha sonra da bir ortağı veya bir vekiliyle bu işini yürütmüştür¹⁶.

Biz E b û H a n î f e 'nin siyâsetten de bigâne kalmadığını görüyoruz. O çekinmeden zamanının Emevî ve Abbasî idarecileri-

9 Fahreddin Atar, İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 63; M. Hamidullah, s. 15, 18, 29; M. Ebû Zehra, s. 85

10 Ebû Yûsuf, el-Harâc, s. 38-39; Ebû Ubeyd, s. 68, Ha. No. 172

11 M. Ebû Zehra, s. 86; M. Hamidullah, s. 16, 29; Hayreddin Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 132; Hz. Ali'nin kazâ faaliyetleri için ayrıca bak. F. Atar, s. 73 vd.

12 M. Ebû Zehra, s. 81

13 M. Hamidullah, s. 37; İ.A., «Ebû Hanîfe» maddesi

14 M. Hamidullah, s. 38-41; Müzâkere yoluyla hüküm çıkarılması için ayrıca bak. M. Ebû Zehra, s. 76, 97; İ.A., «Ebû Hanîfe» maddesi

15 M. Ebû Zehra, s. 221 vd.

16 İ.A., «Ebû Hanîfe» maddesi; M. Ebû Zehra, s. 32-33

ni tenkit etmiş ve onları bilhassa *Hz. Ali* (R) ahfadına zulmetmekle suçlamıştır. Onları adaletten ayırdıkları gerekçesiyle iktidara ehil görmemiştir. *E b û H a n î f e* gibi ilmî kudreti her tarafa duyulmuş olan bir kimsenin bağıllık ve tasvibi iktidarlar için çok önem taşımaktaydı. Bu bağıllığın temini maksadıyla *E b û H a n î f e*'ye hem *Emevîler* ve hem de *Abbasîler* devrinde kadılık lar teklif edilmiş, kabul etmeyince de eziyetlere mâruz bırakılmış ve nihayet hayatının son zamanında halife *Mansur* tarafından hapse atılmıştır. Buna rağmen *E b û H a n î f e*'nin görüş ve ictihatları, talebelerinden *Ebû Yûsuf*'un baş kadı ve *İmam Muhammed*'in de kadı olmalarıyla devlet hayatında uygulamaya konulmuştur¹⁷. Böylece ona baskı yapan zihniyet onun karşısında eğilmiş olmaktadır.

B — MÂLİYE VE BÜTÇE

1 — Mâliye

Ticaretle doğrudan ilgilenmiş olan *E b û H a n î f e*, iktisadî ve ticarî hayatı nazarı değil ve fakat bizzat amelî olarak bilen bir kimsedir. Mâliye ve Devlet bütçesinin de bu saha ile sıkı bir ilişkisi vardır. Yakın zamana kadar hukuk ilmi içerisinde yer alan iktisat ve maliye ilimleri bir fakih olarak doğrudan *E b û H a n î f e* (ö. 150 H/767 M)'nin sahasına girmektedir. Biz bu kısa yazımızda onun bu alanlardaki temel görüşlerine yer vereceğiz. Bu arada bahsimizin çok fazla uzamaması için bazı istisnalar dışında diğer hukukçularla da mukayeseler yapmıyacağız.

Mâliye denilince akla hiç şüphesiz ki önce vergiler gelir. Vergi de kişinin kazancına dayanır. Kazanmanın da muhtelif yol ve şekilleri vardır. Ticarî yoldan ve üretimle elde edilen kazançlar bunların en başında yer alır. Ü r e t i m ; ziraat üretim ve sınaî üretim olmak üzere ikiye ayrılır. İslâm her türlü ticarî geliri vergilendirmiştir. Üretim mallarının daha ilk elde yâni müstahsil elindeyken, her çeşidinin vergiye tâbi olup olmayacağı hususunda ise İslâm hukukçularının ihtilâfı vardır.

17 Bak. M. Ebû Zehra, s. 13, 37, 39, 46 vd.

E b û H a n î f e 'ye göre yerin bitirdiği her şey vergiye tâbidir. Onun, bütün İslâm hukukçuları bir yana münferit kaldığı bu görüşünün dayanağı;

«Ey îman edenler! infakı (:vergiyi) kazandıklarınızın en güzellerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan yapın-Bakara, 267»

âyetidir¹⁸. Ayrıca ziraatı yapılmayıp kendiliğinden biten bitkiler de E b û H a n î f e 'ye göre, âyette geçen *yerden sizin için çıkardıklarımız*» ifâdesi gereğince vergiye tâbidirler. Bazı ülkelerin iktisadî hayatlarında en önemli yer işgal eden pamuk, keten, jüt, kenevir, tüm yağlı tohumlar ve şeker bitkileri E b û H a n î f e 'nin ichtihadında ö ş ü r vergisine tâbi tutulurken diğer hukukçular ve mezhepler bunları, müstahsil elindeyken vergilendirmemektelerdir.

E b û H a n î f e 'ye göre bütün hukukçulara muhâlefet ederek ö ş ü r v e r g i s i için belli bir nisap kabul etmez, mahsul az da olsa onu vergilendirir¹⁹. Hatta *Ebû Bekr İbnü'l-Arabî* (468-543 H) onun bu mevzuda icmaya muhâlefet ettiğini yazar²⁰. Şu kadar varki biz onun hocalarından *İbrahim en-Nehâ'î*'nin de aynı görüşte olduğunu, tesbit etmiş bulunuyoruz²¹. E b û H a n î f e 'nin bu görüşü şüphesiz ki küçük çiftçi menfaatına uygun değildir. Büyük çiftçi ise zaten diğer bütün hukukçuların kabul etmiş oldukları nisap miktarına her zaman erişecektir. Bilindiği gibi; bir malın vergiye tâbi olabilmesi için belli bir miktara, belli bir sayıya veya kiloya ulaşması gerekir ki buna « N i s a b » denilir. Hz. Peygamber (S.A.) bir sözlerinde «5 Vask (:yaklaşık 1 ton)a ulaşmayan şeylerde zekât yoktur» demektedir ki²² E b û H a n î f e 'den başkaları buna tutunmaktadırlar. O, ise âyetin mutlak ifâdesine bağlanmışa benzer.

E b û H a n î f e 'ye göre diğer H a n e f î h u k u k ç u l a r ı mâden vergisi için «*humus*» terimini kullanırlar ve yapılan mas-

18 Ebû Hanîfe için bak. Mâverdî, s. 112; İbn Hubeyra, v.44/a; Cezirî, C. 1/616-617; Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 60 vd.

19 Ebû Yûsuf, s. 56-58; İbn Kudâme, C. 2/695; C. Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 62

20 A.g.m., v. 25/b

21 Bak. Ebû Yûsuf, s. 57

22 Buhârî, Zekât, 57

rafları da hesaba katmadan mâdenleri 1/5 nisbetinde vergilendirirler. Diğer bütün mezhepler ise bu vergi için « z e k â t » terimini kullanıp mâdenleri 1/40 ölçüsünde vergiye tâbi tutarlar²³. 1/5'lik vergi nisbeti elbetteki her mâden çeşidi ve her mâden ocağı için elverişli değildir.

E b û H a n î f e kara mâdenlerine karşılık deniz mâdenlerini vergilendirmez ve bunları balık mesabesinde görür²⁴. Şu kadar var ki H a n e f î l e r , ticareti yapılan deniz mâdenlerini yâni denizden çıkarılan mâdenleri de vergilendirmişlerdir²⁵. Zâten İslâm'da, ticareti yapılan her mal ihtilâfsız vergilendirilmiştir.

E b û H a n î f e diğer bütün mezheplerden farklı olarak mâdenler için, mahsullerde olduğu gibi, bir nisap da kabul etmemiş mâdeni, azlığına çokluğuna bakmaksızın vergilendirmişdir²⁶.

E b û H a n î f e , ekilmeyip boş bırakılan öşür arazisinin vergilendirilemeyeceği görüşünde olduğu halde haraç arazisi hakkında daha değişik düşünmektedir. Ona göre haraç arazisi sahipleri veya böyle arazileri işletenler, ekip ekmekte serbest değillerdir²⁷.

2 — Bütçe

Bütçe hukuku ve bütçe siyaseti malî-iktisadî hayatla doğrudan ilgilidir ve bir medeniyetin hususiyetlerini yansıtır. İslâmda bu hususta gelişmiş bir hukuk mevcuttur. H z . P e y g a m - b e r (S.A.)'in: «*Vergilerin, halktan gene halk için toplanacağı*»²⁸ biçiminde ortaya koyduğu kaide bu hukukun özünü meydana getirir. Bu aynı zamanda yeni bir devlet ve hâkimiyet anlayışının ifâdesidir.

23 C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, 93,95; C. Yeniçeri, İslâmda Devlet Bütçesi, s. 183-185

24 Ebû Yûsuf, s. 76; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 92

25 el-Cezirî, C. 1/613

26 İbn Hubeyra, v. 47/b; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 96; Mâdenler mevzuunda geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 68-98

27 Belâzurî, Futûh el-Buldân, s. 434; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 54, 66

a — Bütçenin kaynakları ve hazine hakkına dâhil vergiler

Bütçenin kaynaklarını halktan toplanan vergiler meydana getirmektedir. Şüphesiz ki bütçenin az da olsa vergi dışı gelirleri de bulunur. Müslümanlardan toplanan vergilerin umumî adı « Z e k â t », gayri müslimlerden ve haraç topraklarından alınan vergilerin umumî adı da « F e y ' » dir. Zekâtın harcama yerleri Kur'anda açıkça gösterilmiş, fey' gelirlerinin harcanması hususunda ise « m e s â l i h - i m ü s l i m i n : m ü s l ü m a n l a r ı n m e n f a a t l a r ı » nı gözetmek şartıyla devlete geniş yetkiler verilmiştir²⁹. Zekâtın hak sahiplerinin açıkça belli olması sebebiyle bu gelir çeşidinin D e v l e t H a z i n e s i haklarına dahil olup olmayacağı hususunda hukukçuların değişik görüşleri vardır.

E b û H a n î f e 'ye göre devlet tarafından toplanan zekât gelirlerinin harcanma yerleri muayyen olmayıp devlet başkanının görüşüne bağlı bulunduğundan bu gelirler doğrudan hazine haklarına dahildirler³⁰. Aslında zekât gelirlerinin sarf yerleri bellidir. Fakat devlet, bu yerlerden uygun bulduğuna, münasip gördüğü miktarda harcama yapabileceğinden yahut zarurî bir durumda bu gelirleri başka yer ve fasillara aktarma yapabileceğinden E b û H a n î f e zekâtı h a z i n e (: b e y t ü l m a l) hakları içerisinde düşünmüş olmalıdır. İ m a m Ş â f i ' i (150-204 H/766-819 M)'ye ve A h m e d b. H a n b e l (164-241 H/780-851 M)'e göre ise B e y t ü l m a l bu gelirler için sâdece emânet kasa durumundadır ve bunlar hazine haklarına girmezler³¹.

E b û H a n î f e 'ye göre, mâden ister öşür arazisinden çıksın ve ister haraç arazisinden çıksın bundan alınan vergi « f e y ' » hükmündedir. Bu sebeple devletin genel kasasına girerek oradan tüm amme menfaat ve maslahatlarına harcanır. Oysa diğer mezhep imamları öşür arazisinden çıkan mâdenlerden alınan vergileri zekât hükmünde görmektedirler³².

28 Belâzurî, s. 81; Mâlik, Muvatta', Cihad, 13; Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâmda Devlet Bütçesi, s. 357 vd.

29 Her iki gelir çeşidinin sarf hukuku için bak. C. Yeniçeri, İslâmda Devlet Bütçesi, s. 193-249

30 Bak. Mâverdi, s. 203-204; Ferrâ', s. 236; C. Yeniçeri, İslâmda Devlet Bütçesi, s. 44, 412

31 Şâfi'i için bak. Mâverdi, s. 203-204; Ahmed için bak. Ferrâ', 236

32 Bak. C. Yeniçeri, İslâmda Devlet Bütçesi, s. 232-233

b — Peşin vergi ve vergide kıymet ödemesi

Bir savaş veya kıtlık halinde devlet hazinesi zor durumlara düşebilir. Ebû Hanîfe, Hz. Peygamberin bir tatbikatına dayanarak böyle şartlarda bir-iki senelik zekâtın önceden tahsil edilebileceği yâni peşin vergi alınabileceği görüşünü benimsemiştir³³. Aynî gelir tahsili de her zaman devletin işine gelmez ve tatbikatta da bilhassa bazı mal çeşitlerinde bir kısım zorluklar meydana getirir. Daha Hz. Peygamber devrinde, vergi vermede kıymet ödemesi yahut başka bir cinsin ödenmesi keyfiyeti kabul edilmiş hatta bazan istenmiştir. Bu tatbikata dayanan Ebû Hanîfe'ye göre, vergide kıymet veya başka bir cinsin ödenmesi caizdir. İmam Şâfi'î ise buna izin vermemektedir³⁴.

c — Vergi tahmininde bulunma

Bütçe açısından önemli bir mevzu olan vergi tahmin meselesi Hz. Peygamber zamanında tatbikata konulmuştu. Bununla beraber bu hususta hukukçular ihtilâfa düştüler. Ebû Hanîfe³⁵ ve taraftarları, hangi çeşit mahsul olursa olsun vergi tahminine karşı çıkmaktadırlar³⁶. Diğer hukukçular ise tahminden yanadırlar. Ebû Hanîfe bu mevzuda «itimad»ı esas almakta ve mükellefin beyanını yeterli görmektedir. O ve taraftarlarına göre Hz. Peygamber bu usûlü sâdece *Hayber Yahudilerine* uygulamıştır. Onlarla da mahsulü yarı yarıya bölüşmek söz konusudur. Şu kadar varki biz, Hz. Peygamberin, müsülman kesiminde de vergi tahmini yaptırdığını görüyoruz³⁷.

d — Zekâtın sarf yerleri

Zekâtın harcanma yerlerini en son olarak düzenliyen âyet H. 9. yılda geldi. Bu âyette 8 ayrı sarf yeri gösterilmiştir³⁸. Bu sekiz

33 Serahsî, C. 2/176-178; C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 150

34 Bak. C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 159, 170 vd.; Ayn. mlf., İslâm İktisadı, s. 244

35 Belâzurî, s. 68; Mâverdî, s. 113; Bâcî, el-Munteka, C. 2/159

36 İbn Rüşd, C. 1/244; C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, 251

37 Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 251 vd.

38 Tevbe, a. 60

fasıldan faydalanabilecek olanlarla, verilebilecek miktarlar mevzuunda İslâm hukukçuları arasında bazı görüş ayrılıkları vardır.

Zekât âyetinde geçen « F u k a r â ' » ile « M e s â k î n : yoksullar »'ın kimler olduğu münakaşalıdır. E b û H a n î f e ' - ye göre; gelirleri ihtiyaçlarını karşılamıyan yahut nisap miktarından daha az parası bulunanlara « F u k a r â » , buna karşılık hiç bir geliri ve malı olmıyanlara da « M e s â k î n » denilir³⁹. H z . Ö m e r (R) ise « M e s â k î n » i gayri müslimlerin fakirleri olarak görür⁴⁰.

E b û H a n î f e , vergi memurlarının topladıkları zekât-tan, yaptıkları iş ölçüsünde ve fakat kifâyet miktarınca ücret alacakları görüşündedir. H a n e f î l e r e göre, zekât memurları için ayrılacak meblâğ, hâsılâtın 1/8'i nisbetinde olamaz⁴¹.

Tebliğ açısından büyük ehemmiyeti olan « M ü e l l e f e t ü ' l - k u l û b : kalpleri kazanılmak istenenler » faslına gelince, E b û H a n î f e diğer pek çok hukukçu gibi, bu faslın lağvedildiği görüşündedir ki bu kanaatin dayanağı H z . Ö m e r ' in tatbikatıdır. İhtiyaç duyulduğunda bu faslın yeniden harekete geçirilebileceği görüşünde olan hukukçular da vardır⁴².

e — İhtiyat ödeneği ve bir gelir çeşidinin diğeri yerine harcanması

İslâm hukukçularının ihtiyat ödeneği hakkındaki görüşlerine gelince İ m a m Ş â f i ' î hâriç diğerleri buna taraftardır. E b û H a n î f e 'ye göre; bütçe fazlası gelirler, müslümanların başına gelebilecek muhtemel hâdiselerin masraf karşılığı olarak Devlet hazinesinde tutulurlar⁴³. O, bu hususta devlete bir zorunluluk yükler.

Ödenek aktarmasına gelince; bir gelir çeşidinin, ihtiyaç sebebiyle diğeri yerine sarfedilebileceği görüşünün öncüsü E b û H a n î f e 'dir. Ona göre, ihtiyaç duyulduğunda Z e k â t ve

39 Bâcî, el-Munteka, C. 2/152; İbn Hubeyra, v. 89/b; C. Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 198

40 Ebû Yûsuf, s. 136

41 Bak. C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 202

42 Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 207 vd.

43 Mâverdî, s. 204; Ferrâ', s. 237; C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, 283 vd.

Fe y ' gelirleri birbirleri yerine sarfedilebilirler⁴⁴. Hanefilerden *İmam Serahsî* (ö. 483 veya 490 H/ 1097 M) ise eserinde, zekât gelirinden, haracın sarf yerlerine bir harcama yapılmışsa bunun haraç hazinesine bir borç yükliyeceğini, yazar⁴⁵. *A h m e d b. H a n b e l* de zarurî durumlarda ayrı gelir çeşitlerinin birbirleri yerine harcanabileceği esasını kabul eder⁴⁶.

C — İKTİSAT

İktisadî hayat, malî siyâset ve bütçe hukuku ile bütünleşmek zorundadır. Bu üçü arasında bir denge kurulamamışsa iktisadî gelişme mümkün olmaz. Diğer yandan iktisadî hayatın ve iktisadî faaliyetlerin hukuk ile çok sıkı ilişkisi vardır ve hatta İktisat, müstakil bir saha olmadan önce hukuk ilminin konusu içerisinde yer almıştır. Bu sebeple büyük bir hukukçu olan *E b û H a n î f e*'yi biz aynı zamanda bir iktisatçı olarak görmekteyiz. Şimdi iktisadın muhtelif konularına *E b û H a n î f e* açısından bakalım.

1 — İhtikâr (: Karaborsacılık)

E b û H a n î f e, iktisadî faaliyetlerde, kişi hürriyetine en fazla yer veren bir hukukçu olmasına rağmen o da zarurî hallerde bazı müdahaleleri kabul eder. *E b û H a n î f e*, ihtikâr yasasına giren maddeleri, *İ m a m Ş â f i ' i* ve *A h m e d b. H a n b e l* gibi gıda maddeleri ve hayvan yemleri ile sınırlandırmaktadır⁴⁷. *E b û Y û s u f* (113-182 H) ise bu mevzuda hocası *E b û H a n î f e*'ye muhâlefet ederek insanların ihtiyaç duydukları her şeyi bu yasağın içine almaktadır⁴⁸.

44 Bak. Mâverdi, s. 34-35; C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 284 vd.

45 Serahsî, el-Mebsût, C. 3/18

46 C. Yeniçeri, Devlet Bütçesi, s. 285-286

47 Merginânî, C. 2/373; Nevevî, Şerh el-Müslim, C. 7/45; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 286

48 Merginânî, C. 2/373; Kâsânî, C. 5/129; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 292

49 Kâsânî, C. 5/129

Hanefî fıkıh kitaplarında, müstahsilin kendi malını bekletebileceği ve bunun ihtikâr sayılmıyacağı açıkça yazılıdır ki bu görüşün başlıca temsilcisi Ebû Hanîfe'dir. Ona göre, şehir halkının böyle bir mala ilişkin hakkı henüz doğmamıştır. Şu kadar varki böyle yapılmaması daha iyidir⁴⁹.

Hanefî hukukçular ithal malları hususunda ihtilâfa düştüler. Ebû Hanîfe'ye göre; bir şehre diğer bir beldeden ve uzak bir yerden mal getiren tâcir, malını satışı sunmakla ihtikâr yapmış sayılmaz. O, bu görüşüne delil olarak; «*Câlib (:dışardan veya başka bir yerden mal getiren) rızıklandırmıştır*» hadisini ileriye sürmektedir⁵⁰. O, usul yönünden de bunun ihtikâr olmıyacağı görüşündedir⁵¹. Ebû Hanîfe'ye göre, ihtikâr; «*şehirdeki yahut yakın yerde olup da şehre taşınacak olan malları alıp yığmak ve onları satışı sunmamaktır*»⁵².

Bir kısım hukukçular, köy ve kasabalarla büyük şehir arasında, ihtikâr açısından bazı farklar kabul ettiler. Ebû Hanîfe'ye göre; bir şehir çok büyük olup da civarındaki araziden bu şehre getirilen malların alınıp yığılması, bu şehirde, hissedilir bir zarar meydana getirmiyorsa bu tutum ihtikâr sayılmaz ve kişi bundan menedilemez⁵³.

Kıtlık ve bolluk devrelerinde, mal yığmanın ayrı ayrı hükümleri vardır. Ebû Hanîfe ihtikârı «zarar» ile tâyin eder. O: «*Bir yerde, piyasadaki mal çekip yığmak halka zarar vermiyorsa, bunun bir mahzuru yoktur*» demektedir⁵⁴.

Karaborsa malların hâkim tarafından sattırılıp sattırılmıyacağı hususunda da ihtilâflar vardır. Ebû Hanîfe'den gelen bir görüşte o, bu malları sattırma hakkını hâkime vermemektedir. Ona göre böyle bir şey, hür bir insanın hacr altına alınması (: kısıtlanması) demek, olur. O, hürriyetin kısıtlanması için ihtikârı yeterli bir sebep olarak görmüyor⁵⁵. Buna karşılık Ebû Hanîfe'nin icthatlarını toplıyan *el-İhtiyar* metninde hâkimin bu malları satabileceği, yazılmaktadır⁵⁶.

50 İbn Mâce, Ticâret, 6: C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 296-297

51 Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 297

52 Kâsânî, C. 5/129; İbn Hubevra, v. 68/b; Merginânî, C. 2/374

53 Bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 301

54 Tahavî, C. 1/275; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 307

55 Bak. Kâsânî, C. 5/129; Ö. Nasuhî Bilmen, C. 6/125

56 Mavsîlî, el-İhtiyar, C. 4/161

2 — Narh (:Eşya Fiatlarını ve Ücretleri Sınırlandırma)

İslâm hukukunda alış-verişlerin daha doğrusu akitlerin, karşılıklı rızaya dayanması bir esastır. Hiç kimse razı olamayacağı bir akde ve bir muameleye zorlanamaz. Karşılıklı rıza olmadan zorla yaptırılan akitler geçerliliğini kaybeder. K u r ' a n 'da, ticaretin muhakkak karşılıkla rızaya dayanması şart koşulmuştur⁵⁷. Şu kadar varki İslâm hukukunda, fevkalâde ihtiyaç ve zor durumlarda Devletin selâhiyetleri artırılmıştır.

Kişi hürriyetini, eşyadan, paradan daha değerli gören, üstün tutan ve ona ancak olağanüstü durumda müdahaleye izin veren Ebû Hanîfe'nin ictihat ve görüşleri ile narh koyma işi pek bağdaşmamaktadır. İslâm hukukunda «*hür ve akıllı kişinin işlerine karışmamak*» bir esas olmakla beraber bunu sınırlandıran kaideler de vardır⁵⁸. *Hanefî* fıkıh kitaplarında devlete verilen fiatları sınırlama yetkisi, malların aşırı kârla satılması şartına bağlanmıştır⁵⁹.

İslâm hukukunda narha mevzu olan şeyler; a) *Mallar*, b) *Ücretler*. olmak üzere ikiye ayrılır. Emeğin karşılığı ücretleri açık olarak narha (: sınırlandırmaya, alt veya üst sınırını belirlemeğe) tâbi tutanlar ise *İbn Teymiyye* (661-728 H) ile *İbn Kayyim el-Cevzî* (691-751 H) olmuştur. Ancak ne varki bu iki hukukçu da bu mevzuda E b û H a n î f e 'nin bir ictihadından hareket etmektedirler. E b û H a n î f e 'ye göre; ücret karşılığında akar ve emlâki bölen kimseler (: *kâsimûn*), halk kendilerine muhtaç olduğu halde, birlik olup çok fazla fiat isterlerse, buna engel olunur⁶⁰.

İhtikâr bahsinde gördüğümüz gibi E b û H a n î f e 'ye göre, bir kimse kendi ürettiği malını, dilediği kadar elinde tutabilir. Bu, bize, onun üretici malına narh konulamıyacağı, kanaatında olduğunu da gösterir. O halde biz, E b û H a n î f e 'ye göre; fiatları sınırlayıp kâr miktarını tesbit işinin ancak ikinci elin mallarından başlatılacağı görüşünde olduğunu söyleyebiliriz. Burada onun, ihtikâr yasaklarının yalnız gıda maddeleri ve hayvan

57 Nisâ, a. 29

58 Bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 328

59 C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 325

60 İbn Teymiyye el-Hisbe, s. 25-27; İbn Kayyim el-Cevzî, el-Turuk el-Hikemiyye, s. 225; C. Yeniçer, İslâm İktisadı, s. 339

yemleri üzerinde geçerli olacağı kanaatine sahip olduğunu, hatırlatmamızda fayda vardır.

İslâm fıkhihinde « p i y a s a f i a t ı » esastır. Buna rağmen Ebû Hanîfe, mallarını piyasa fiatının altında veya üstünde satanlara engel olunamayacağını savunur⁶¹. Ancak ne varki aşırı aldatma bunun dışındadır ve bunun da bir ölçüsü vardır. Piyasa fiatı esas olduğundan buna uymayanları piyasanın kendisi eliyecektir. Ebû Hanîfe, ayrıca bunu nazar-i itibare almış olabilir.

3 — Aldatma

İslâm'da aldatma yasaktır. Aldatma, alış-veriş akitleri üzerinde bazı hükümler meydana getirir ki bunlar hukukçular arasında ihtilâflıdır. Ebû Hanîfe'ye göre kârlı satışlar (: m u r â b a h a) da, satıcının hiyanet ve yalanı ortaya çıkarsa, müşteri isterse malı geri verir isterse de olduğu gibi kabul eder. Yâni fiattan hiyânet miktarınca indirim yapamaz. Ebû Hanîfe, mâliyetine satış (: t e v l i y e) ta ise kararlaştırılan fiattan hiyânet miktarınca indirim yapılacağını kabul eder. Çünkü burada aldatma halinde satışın tevliye mâhiyeti ortadan kalkar. *Ebû Yûsuf* ise her iki durumda da, aldatma miktarınca indirim yapar⁶².

Az aldanmalar umumî kanaata göre alış-verişin sıhhatına engel değildir. Çok aldanmalara gelince bunda ihtilâflar vardır. Kendiliğinden aldatmasız bir aldanma meydana gelmişse bu durumda Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi'î aldanan taraf (: m a g b û n) a alış-verişten dönme hakkını vermezler⁶³.

Hz. Peygamber (S.A.); «mal getireni yolda karşılamayın, kim karşılar da ondan bir şey satın alırsa, malın esas sahibi çarşıya geldiğinde, muhayyer olur»⁶⁴ diyorlar. Bu ifâdeden, çarşıya mal getirenin korunduğu anlaşılıyor. Bir kısım kaynaklarda; kendisine şehirdeki fiatlar mevzuunda yanlış bilgi verilip aldatılan mal sahibinin, çarşıya geldiğinde, gerçek fiatları öğren-

61 Ebû Bekr ibn el-Arabî, v. 71/b

62 Bak. Mevkufatî, C. 2/29; Ali Haydar Efendi, C. 1/600, mad. 27; Ö. Nasuhî Bilmen, C. 6/120

63 İbn Hubeyra, v. 57/b; Nevevî, Minhâc, C. 6/405; C. Yeniçeri, İslâm İktisadî, 363 vd

64 Müslim, Buyû', 5

diği zaman, muhayyer olacağı ve dilerse malları geri alacağı, yazılıdır⁶⁵. Ebû Hanîfe'ye göre, Hz. Peygamber bu yasağı köylülere korumak için koymuştur. Şâfi'î'ye göre ise bununla dışardan şehre mal getiren tâcirin korunması amaçlanmıştır⁶⁶.

4 — Aracılık

İslâmda aracılık yasaklanmış değildir. Fakat bunun istisnaları da vardır. Hz. Peygamber; «*Hiç bir şehirli, köylü adına satış yapmasın*» diye buyururlar⁶⁷. O zamanlar şehirli simsar (komisyoncu) lar, köylünün malını peyder pey ve yüksek fiatlarla satışa arzederlerdi. Eğer malını köylü doğrudan satarsa hem kendisi kazanacak ve hem de şehirli istifâde edecekti. Pek çok hukukçu şehirlinin, köylü mallarını, bir komisyoncu olarak satmasını haram görürken Ebû Hanîfe bunu caiz görenlerdendir. Ona göre yukarda adı geçen bu yasağın «*Din nasihattır*» hadisi ile kaldırılmıştır⁶⁸.

Hz. Peygamber, erzak satın alanın, onu tam teslim almadan başkasına satmasını yasakladı. Bu yasağa uymayan ve malı başka mekâna taşımadan aldığı yerde satanlar cezalandırıldı⁶⁹. Bu şekilde mal, durduğu yerde sürekli el değiştirecek ve fiyatı da durmadan yükselecektir. *İbn Abbas* (R.), daha henüz tam teslim alınmadan malın bir başkasına satılmasını, faizle ilgili görmüştür⁷⁰. İlerde anlaşmazlıklar doğuracağı gerekçesiyle *İslâm hukukçuları*, bu türlü alış-verişleri caiz görmediler. Onlar bu yasağın kapsamına girecek mallar hususunda da ihtilâf etmişlerdir. Ebû Hanîfe, taşınmaz mallar hariç menkul (: taşınır) bütün malları bu yasağın içine alırken İmam Şâfi'î, her iki mal çeşidini de bu yasağa dâhil etmiştir⁷¹.

65 Bak. C. Yeniçeri, *İslâm İktisadı*, s. 388, Dip No. 29

66 Bak. Tirmizî, C. 5/227 (şerh. İbn el-Arabî); Nevevî, *Şerh el-Müslim*, C. 6/386 vd.

67 Buharî, *Buyû'*, 68-71

68 Aynı, C. 5/497 vd.; Nevevî, *Şerh el-Müslim*, C. 6/389-390; Aracılık hakkında geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, *İslâm İktisadı*, s. 387 vd.

69 Buharî, *Buyû'*, 54, 72; Nevevî, *Minhâc*, C. 6/393, 395

70 Buharî, *Buyû'*, 54-56

71 Bak. C. Yeniçeri, *İslâm İktisadı*, s. 404

5 — Vâdeli Satışlarda Peşine Göre Fiat Farkının Durumu

Kur'an'da vâdeli satışlara yer verilmiş ve fakat peşine göre fiat farkının hükmüne temas edilmemiştir⁷². Fâizin haram olduğu ise kesin bir dille ifâde edilmiştir. Vâdeli satışlarda fiat farkının hükmü, İslâm hukukçularınca hadislerde aranmıştır. Bu mevzuda benim tesbitlerime göre birbirini destekliyen dört ayrı hadis bulunmaktadır ki biri şöyledir; «*Kim bir satış içinde iki satış yaparsa, ona iki fiattan en az olanı veyahutta fâiz (yemek) vardır*»⁷³

E b û H a n î f e 'nin hocaları silsilesinin en başında bulunan *Abû İllah b. Mes'ûd* (R), peşin ve vâdeye göre iki ayrı fiattan satış yapılmasını, caiz görmiyenlerdendir⁷⁴. Ancak onun açıklamasında, alış-verişin iki şekilden birine göre kesinlik kazanması haline temas yoktur. Bir satış içinde iki satış yapılması hususunda İslâm hukukçuları farklı izahlarda bulunmuşlar ve farklı neticelere varmışlardır. Taksitli satışlardaki fiat farkını faiz olarak görenler de olmuştur⁷⁵. E b û H a n î f e ise, alış-verişin iki tarzdan birine göre kesinlik kazanması halinde bunu meşrû sayanlardandır. Onun nakledilen görüşü şöyledir: «*Eğer satıcı, bu mal, peşin şu fiata, veresîye bu fiata, der ve bu ikisinden birine karar verilip ayrılırlarsa bu caiz olur*»⁷⁶.

Vâdeli satışlar, şüphesiz ki satıcıya ilâve külfetler yükler; hesapların tutulması, muhasebe hizmetleri, borcun takibi vs. İlâve külfetler de bazan ilâve masraflar doğurur. Fıkıhçıların farklı izah ve ihtilâfları karşısında, alınacak farkın bu ilâve külfet ve masrafları karşılayacak ölçülerde olması, aşırı gidilmeyip fâiz gibi bir düşünceyle de alınmaması, uygun olacaktır.

6 — İhyâ

Araziyi ihyâ ve imar etmek üretim ve dolayısıyla de iktisat açısından çok önem taşımaktadır. Sahipsiz yerler ya Devletin veya tüm müslümanlarındır. Çoğunlukla âlimler, H z . P e y - g a m b e r i n hadislerine bakarak, sahipsiz bir yeri imar ve

72 Bakara, a. 282

73 Ebû Dâvud, C. 2/65; San'anî, C. 8/137; Şevkâî, C. 5/151-152; Diğer hadisler için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 409 vd.

74 Bak. San'anî, C. 8/138

75 Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 409-417

76 Bak. Tirmizî, (şerh. İbn el-Arabî), C. 5/239-240

ihyâ edenin, o yerin mülkiyetine sahip olacağı görüşündedirler. Şu kadar var ki Ebu Hanîfe⁷⁷, *Evza'î*, *Süfyân es-Sevrî*, diğer hukukçulara muhâlefet ederek imar ve ihyâ işleminin devletin izniyle olmasını şart koşarlar. Bunlara göre ölü topraklar tüm müslümanların ortak mülküdür, bu sebeple de izin şarttır⁷⁸. E b ü H a n î f e , Devletin i k t a (işletme) olarak verdiği ölü bir arazinin mülkiyetine sahip olunabilmesi için o yerin imar ve ihyâ edilmesini de şart koşmuştur ve bu yer üç yıl içerisinde ihyâ edilmelidir. Aksi halde akit geçerliliğini kaybeder⁷⁹.

7 — Vakıf Malın Mülkiyet Durumu

Vakıfların hem gelir dağılımı, içtimaî güvenlik ve hem de iktisadî bakımdan önemleri çok büyük olmuştur. Ölü toprakların mülkiyet durumlarına temas etmişken vakfın mülkiyetine de temas etmek yerinde olacaktır. Vakfın mülkiyetinin kime âit olacağı münakaşalıdır. E b ü H a n î f e 'ye göre, vakfedilen malın mülkiyeti, gene sahibinde kalır. Ona göre vakfetmek; sâdece malın fayda ve menfaatlarını vermek, demektir ki⁸⁰ bu görüşe yalnızca bir dereceye kadar M â l i k î l e r yaklaşmışlardır⁸¹.

KAYNAKLAR

- Ali Haydar Efendi, Dürer el-Hukkâm Şerhu Mecelle el-Ahkâm, C. 1-4, İstanbul, 1330 H.
- Atar, Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara, 1979
- Aynî, Bedr el-Dîn Mahmûd b. Ahmed (762-855 H), Umde el-Kârî li-Şerh Sahîh el-Bühârî, C. 1-11, İstanbul, 1310 H. (Aynî)
- el-Bâcî, Süleyman b. Halef el-Endelûsî, (403-494 H), el-Muntekâ, C. 1-7, Mısır, 1332 H. (Bâcî)
- Belâzurî, Ebû el-Hasân, (ö. 279 H), Futûh el-Buldân, (neşr. Ridvan M. Ridvân), Mısır, 1932 (Belâzurî)
- Bilmen, Ö. Nasuhi, Hukuki İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kamusu, C. 1-8, İstanbul, 1967/1970

77 Ebû Yûsuf, s. 69 vd.

78 Bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 41, 49

79 Bak. Ali Şafak, s. 198-200; C. Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 49

80 Serahsî, C. 12/27-28

81 Ö. Nasuhî Bilmen, C. 4/300.

- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, (194-256 H), Sahîh, C. 1-8, İstanbul, 1315 (**Buhârî**)
- el-Cezirî**, Abdürrahman, Kitâb el-Fıkh 'alâ el-Mezâhib el-Erba'a, C. 1-4, tarihsiz), Mısır, (**Cezirî**)
- Ebû Bekr İbn el-Arabî**, Muhammed b. Abdillâh el-Me'afirî, (468-543 H), İhtilâf el-Eimme, (Yz.), Süleymaniye/Kılıç Ali Paşa, No. 320, (**Ebû Bekr İbn el-Arabî**)
- Ebû Dâvud**, Süleymân Eş'âs el-Sicistânî (ö. 275 H/888 M), Sünen, (İbn el-Arabî şerhli), C. 1-2, Mısır, 1280 H. (**Ebû Dâvud**)
- Ebû 'Ubeyd**, Kâsım b. Sellâm, (154-224 H), Kitâb el-Emvâl, Mısır, 1353 H. (**Ebû Ubeyd**)
- Ebû Yûsuf**, Ya'kub b. İbrahim, (113-182 H), Kitâb el-Harâc, Kahire, 1397 H. (**Ebû Yûsuf**)
- Ferrâ'**, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Huseyn el-Hanbelî, (ö. 458 H), Ahkâm el-Sultâniyye, (neşr. Muhammed el-Fakiyy, Mısır, 1356 H/1938 (**Ferrâ'**)
- İbn Hubeyra**, 'Avnü'd-dîn Ebû el-Muzaffer Yahyâ b. Muhammed (499-560 H), İhtilâf el-Eimme el-Erba'a, (Yz.) Süleymaniye/Serez, No. 813 (**İbn Hubeyra**)
- İbn Kayyim el-Cevzî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr' (691-751 H), Turuk el-Hukmiyye, Kahire, 1317 H, (**İbn Kayyim el-Cevzî**)
- İbn Kudâme**, Ebû Muhammed Abdüllah b. Ahmed el-Hanbelî, (541-620 H), el-Mugnî, C. 1-9, Mısır, 1327 H. (**İbn Kudâme**)
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (207-275 H), Sünen, C. 1-2, Mısır, 1952 (**İbn Mâce**)
- İbn Rüşd**, Ebû el-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (520-595 H/1126-1198 M) Bidâye el-Müctehid ve Nihâye el-Muktasîd, C. 1-2, Mısır, 1329 H, (**İbn Rüşd**)
- İbn Teymiyye**, (661-728 H/1263-1328 M), el-Hisbe fî el-İslâm, (Yeri belli değil), 1967, (**İbn Teymiyye**)
- İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1945 (İ.A.)
- Karaman**, Hayreddin, İslâm Hukukunda İctihad, Ankara, 1971
- Kâsânî**, 'Alâu'd-dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Hanefî (ö. 587 H), Bedâi' el-Sanâi' fî Tertîb el-Şerâi', C. 1-7, Mısır, 1327-1328 H. (**Kâsânî**)
- Mâlik b. Enes**, (ö. 179 H/795 M), el-Muvatta', (neşr. Muhammed Fuad Abdü'l-bâkî), Kahire, 1370 H/1951 M., (**Mâlik, Muvatta'**)
- Mâverdi**, Ebû el-Hasan Ali b. Muhammed, (364-450 H), el-Ahkâm el-Sultâniyye, Mısır, 1298 H, (**Mâverdi**)
- Merginânî**, Burhanü'd-dîn Ebû el-Hasan Ali b. el-Fergânî, (530-593 H), el-Hidâye, C. 1-2, İstanbul, 1290 H. (**Merginânî**)
- Mevkufâtî**, Muhammed, Mevkufât, C. 1-2, İstanbul, 1318 H.
- Muhammed Ebû Zehrâ**, Ebû Hanîfe, (terc. Osman Keskioglu), Konya, 1973
- Muhammed Hamidullah**, İmam-ı A'zâm ve Eseri, (terc. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1963
- Müslim**, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261 H/874 M), Sahîh, (neşr. M. Fuad Abdü'l-bâkî), C. 1-5, Kahire, 1956, (**Müslim**)
- Nevevî**, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref (631-676 H), Minhâc fî Şerh el-Müslim, C. 1-10, Mısır, 1307 H (**Nevevî, Minhâc veya Şerh el-Müslim**)

- San'anî**, Ebû Bekr 'Abd el-Rezzâk b. el-Hemmâm (126-211 H), el-Musannef, (neşr. Habîb el-Rahman), C. 1-11, Lübnân, 1970-1972, (**San'anî**)
- Serahsî**, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 483 veya 490 H/1097 M), el-Mebsût, C. 1-30, Mısır, 1324 H. (**Serahsî**)
- Şafak**, Ali, İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı, İstanbul, 1977 (Ali Şafak)
- Şevkânî**, Muhammed b. Ali, (ö. 1255 H/1874 M), Neyl el-Evtâr, C. 1-8. Mısır, 1357 H. (**Şevkânî**)
- Tahavî**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed (ö. 321 H/933 M), İhtilâf el-Fukahâ, (neşr. M. Sagîr Hasan el-Masûmî), C. 1-?, İslâmabâd, 1971 (**Tahavî**)
- Tirmizî**, Ebû İsâ, (ö. 279 H.), el-Câmi el-Sahîh, (İbn el-Arabî el-Mâlikî şerhli), C. 1-13, Mısır, 1931 (Tirmizî)
- Yeniçeri**, Celâl, İslâm İktisadının Esasları, İstanbul, 1980
— İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul, 1984.